

Ο SAMUEL HOWE

ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1866

Στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς φιλελληνικῆς κινήσεως, πὺν ἐκδηλώθηκε στὶς Ἑνωμένους Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς τόσο τὸ 1821 ὅσο καὶ τὸ 1866, —κίνηση, πὺν δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀκόμη ὅσο ἔπρεπε—, διακρίνεται ἡ μορφή τοῦ Samuel Howe.

Γιὰ τὸν ἐξαιρετικὸν αὐτὸν ἄνθρωπο καὶ φιλέλληνα ἔχει ἐκδόσει σύντομη βιογραφία ὁ φίλος κ. Δ. Π. Καλογερόπουλος¹. Σύμφωνα μ' αὐτὴν ὁ Χάου γεννήθηκε στὴ Βοστώνη τὸ 1801 καὶ σπούδασε γιατρός. Ὅταν τὸ 1821 ὁ κόσμος δλόκληρος συνεκινήθη ἀπὸ τὸ ξεσίκωμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὁ Χάου ἐργάσθηκε ὅσο μπορούσε, γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν μεγάλα ποσὰ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἀγωνιζομένων, καὶ ὁ ἴδιος ἦλθε δυὸ φορὲς στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὴν καλὴ διάθεση τῶν συγκεντρωθέντων χρημάτων. Ἀφοῦ ἐγύρισεν ἀπὸ τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα, τὸ 1828, ἐδημοσίευσεν καὶ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.

Κατόπιν ἀφοσιώθηκε στὴ φιλανθρωπία. Ἦδρυνε τὴν πρώτη σχολὴ τυφλῶν, συνεκρότησε μὲ ἄλλους ἑταιρεία γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀποφυλακισομένων καὶ ἐξέδωκε, τὴ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη, τρεῖς ἔφημεροῖδες, γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὴν κατάργηση τῆς δουλείας.

Ἦταν πιά 65 ἐτῶν, ὅταν ἡ Θυσία τοῦ Ἀρκαδίου ἔκαμε νὰ ἀντηχήση σ' ὅλο τὸν κόσμο τὸ κήρυγμα τῆς ἐπαναστατημένης Κρήτης: «Ἐνωση ἢ θάνατος». Ὁ ἀμερικανικὸς λαὸς συγκινεῖται καὶ ὁ «Ἐθνικὸς Νεολόγος» τῆς Οὐάσιγκτων τελειώνει τὸ φλογερὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Κρήτης μὲ τὴ διαβεβαίωση: «Ὁ Ἀμερικανικὸς λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ μένη ἀδιάφορος θεατῆς μπροστὰ στὸν ἀγῶνα ἐνὸς γενναίου καὶ καταπιεζομένου λαοῦ, πὺν ζητᾷ τὴν ἐλευθερία του».

Στὴν κίνηση πὺν ἀκολούθησε ἡ Βοστώνη προηγεῖται μὲ τὴν ἴδρυνση συλλόγου μὲ τὸν τίτλο «Greek Relief Comitee» καὶ σ' αὐτὸν πρωτοστατεῖ πάλιν ὁ Χάου. Συγκροτοῦνται συλλαλητήρια, ἐκφωνοῦνται ἐνθουσιώσεις λόγοι² γιὰ τὸν Κρητικὸ Ἀγῶνα καὶ διενεργοῦνται

¹) Βλ. Διονυσίου Π. Καλογερόπουλου, Ἀμερικανοὶ φιλέλληνες. Σύντομος Βιογραφία τοῦ Σαμουήλ Χάου. Ἐν Ἀθήναις 1935.

²) Οἱ λόγοι ἐδημοσιεύθησαν μεταφρασμένοι ἑλληνικὰ μὲ τὸν τίτλο: «Λόγοι τῶν ορητῶρων τῆς ἐν Βοστώνη ὑπὲρ τῶν Κρητῶν γενομένης συνελεύσεως. Ἀθήναι, 1867.

ἔρανοι γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἀγωνιζομένων καὶ τὴν ἀνακούφιση τῶν δεινοπαθούντων.

Ἐπιζητεῖται ὕστερα συνεννόηση μὲ τὸ Φιλοκρητικὸ Κομιτάτο τοῦ Λονδίνου—στὴν κίνηση αὐτὴ μετέχει ἀπὸ τοὺς πρώτους καὶ ὁ Howe³—καὶ μὲ τὸν ἱστορικὸ Φίνλαιν, ἀνταποκριτὴ τῶν «Γάιμς» τοῦ Λονδί-

³⁾ Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φιλοκρητικοῦ Κομιτάτου τῆς Βοστώνης, πρὸς τὸ Φιλοκρ. Κομιτάτο τοῦ Λονδίνου. Τὴν ὑπογράφουν οἱ S. G. Howe, I. Andrews, A. Lawrence, H. Warner καὶ H. Woudman. Δημοσιεύθηκε στὸν «Αἰὼνα» τῶν Ἀθηνῶν τῆς 9-3-1867 (ἀρ. φ. 222). Ἀναδημοσιεύομεν ἐδῶ ἐνδιαφέρον ἀπόσπασμα: «... Ὁ λαὸς ἡμῶν δὲν ἔπασσεν εἰσεῖτι χαίρων, οὐ γὰρ ἡμεῖς Συμπολιτεία ἀπηλλάγη ἐπὶ τέλους τῆς μομφῆς ὅτι ἐνέπαιξε τὴν ἐλευθερίαν, ἀνεχομένη τὴν δουλείαν τῶν Ἀφρικανῶν. Ἰδοθεὶ ἄρα κατὰ φυσικὸν λόγον νὰ ἴδῃ καὶ τὴν Εὐρώπην ἀπηλλαγμένην τῆς μομφῆς, οὐκ ἀνέχεται σύστημα ἐπίσης μοχθηρόν, ὅπερ ὑποβάλλει λαοὺς Χριστιανικοὺς εἰς τὴν δεσποτείαν τοῦ Μωαμεθανισμοῦ, δεσποτείαν διὰ τοῦ ξίφους ἀποκτηθεῖσαν καὶ διὰ τοῦ ξίφους διατηρουμένην, ἐναντίον διηγενοῦς διαμαρτυρήσεως. Ὁ Ἀμερικανικὸς λαὸς παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Νόμος τῶν Ἐθνῶν διεγερνεύεται πρὸς ἐκμηδένισιν τοῦ Νόμου τοῦ Θεοῦ, ὅτι ἡ οὐδέτερότης χρησιμεύει πρὸς ἀπόκρυψιν τῆς συνενοχῆς εἰς τὴν ἀδικίαν, καὶ ὅτι συχνάκις ἡ οὐδέτερότης εἶναι πρόφασις καὶ πρόσχημα, ἧς αἱ κυβερνήσεις δρᾶνται ὡς ἄσκιαι. Ἐνθυμεῖται οὐ καὶ αὐτὴ ἡ κυβερνήσις ἡμῶν ἠμυρσβήθησεν ἐν τῷ παρελθόντι τὸ δικαίωμα τοῦ ἐπεμβῆναι εἰς τὰ τῆς δουλείας τῶν Ἀφρικανῶν ἐν ταῖς Ἠν. Πολιτείαις, ὅτι ἡ Ἱερὰ Συμμαχία ὠκειοπολύθη τὸ δικαίωμα τῆς ἐπεμβάσεως μεταξὺ τινῶν λαῶν καὶ τῶν κυβερνήσεων αὐτῶν, καὶ ὅτι αἱ τρεῖς σύμμαχοι Δυνάμεις ἐπενέβησαν μεταξὺ τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Ἑλλάδος. Καίτοι δὲ τὸ ἐπενεχθὲν ἐν τῇ Τουρκίᾳ ἐν Πύλφ ῥάπισμῳ ἐνημορευθῆ μετὰ λύπης ἐν Βασιλικῷ τινι λόγῳ, ὡς ἀξιοσηρῆστον συμβεβηκός, καίτοι ἡ διπλωματία τοῦ 1830 διέταξε καὶ ἠνάγκασε τοὺς νικηφόρους Κορητὰς νὰ ἐπιτρέψωσιν εἰς τοὺς τεταπεινωμένους Τούρκους νὰ ἐξέλθωσι τῶν φρουρίων, ἐν οἷς ἦσαν τρωπόμενοι, καὶ νὰ ὑποδολώσωσιν ἐκ νέου πᾶσαν τὴν νῆσον, ὃ ἡμέτερος λαὸς ἐλπίζει οὐδὲν ἦναι, ὅτι ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολὴ ὡς πρὸς τὴν κυβερνήσιν ἡμῶν δύναται νὰ ἐπέλθῃ καὶ ὡς πρὸς τὰς κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης, καὶ ὅτι αἱ μεγάλοι Δυνάμεις θ' ἀποφασίσωσιν, ὅτι ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ὁ Μουσουλμανισμὸς οὐδένα θὰ καιαδυναστεύῃ καὶ θὰ καταπιέξῃ Χριστιανικὸν Λαόν, τοῦλάχιστον ἐν Εὐρώπῃ, ὅτι δέ, ὡς ἄσκιαι οἱ ἄνθρωποι εἰρηνικῶς ὑποῦσι τὸν Σταυρόν, οὐδεμία ἔνοπλος χεὶρ θ' ἀρίστη αὐτὸν χαμαί. Ἦδη ἀπαντώντες εἰς τὴν ὑμέτεραν ἐρώτησιν, «ἐὰν ἡ ἡμετέρα ἐν Βοστώνῃ ἐπιτροπὴ δύναται νὰ βοηθήσῃ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδιὰ τῶν Κρητῶν, αἵτινες ἐξεδιώχθησαν ὑπὸ τῆς μάστιγος τοῦ πολέμου τῶν οὐκίων αὐτῶν, ἀλλ' οὐκ καὶ τῆς νῆσου», λέγομεν: «Μέρος τῶν χρημάτων ἡμῶν ἐδόθη ῥητῶς διὰ τοὺς προσρηγόντας εἰς οὐδετέραν χώραν Κορητὰς· ἀλλὰ μέρος ἐδόθη, ἵνα ὁ ἡμέτερος Πρόεδρος μεταχειρισθῇ αὐτὸ πρὸς περιθάλψιν τῶν πασχόντων Κορητῶν. Ἀνάσθε ἄρα νὰ συμπεράνητε, ὅτι οἱ ἔχοντες τὰς ἄνω ἐκτεθείσας ἰδέας δὲν εἶναι πιθανόν νὰ ἐξετάσωσιν, ἐὰν ἡ γῆ, ἐφ' ἧς οἱ πάσχοντες Κορητὰς ἴστανται, ὠρίσθῃ ὑπὸ τῆς διπλωματίας τοῦ 1830, ἵν' ἀνήκῃ εἰς τοὺς φυσικοὺς αὐτῆς κυρίους ἢ εἰς τοὺς Τούρκους κατακτητὰς».

νου και άλλων αγγλικών περιοδικών στην Ἀθήνα και αντιπρόσωπο τοῦ κοιμιτάτου τοῦ Λονδίνου, στὸν ὁποῖο στέλνονται, ὡς πρώτη δόση, 5.000 δολλάρια γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ κρητικῆς ἀγῶνα.

Στὸ μεταξύ ὁ Χάου μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῆς γυναίκας του Ἰουλίνας, ποὺ δημοσιεύει ἐμπνευσμένα τραγούδια γιὰ τὴν ἀγωνιζόμενη Κρήτη—αὐτὴ εἶχε συνθέσει καὶ τὸν ἐθνικὸ ἕμνο τῶν Ἀμερικανῶν—καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ πολλῶν ἄλλων, κατορθώνουν νὰ συγκεντρώσουν σοβαρὰ ποσὰ γιὰ τὴν ἀγωνιζόμενη Κρήτη. Ἐρχονται ἕστερα αὐτός, ἡ γυναίκα του καὶ οἱ δύο τῶν κόρες στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ φροντίσουν, ὥστε νὰ διατεθῆ ὅσο τὸ δυνατόν καλύτερα ἢ ἐνίσχυση ποὺ φέρουν μαζί τους ἀπὸ τὴν πατρίδα τους^{3α}.

Στὴν Ἀθήνα συγκροτεῖ τὴν Ἑλληνοαμερικανικὴ Ἐπιτροπὴ, παίρνει τὸ Μιχαὴλ Ἀναγνωστόπουλο, ἀρχισυντάκτη τοῦ «Ἐθνοφύλακος», ὡς γραμματεῖα καὶ, θέλοντας νὰ στείλῃ πράγματα στὴν Κρήτη, βρίσκει τὸν Ἡλία Στεκούλη, ἓνα ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς Γαριβαλδινούς, ποὺ προθυμοποιεῖται, χωρὶς ἀμοιβή, νὰ μπῆ στὴν ὑπηρεσία τοῦ Howe.

Γιὰ τὸ πῶς καὶ μὲ ποιὸς ἐργάσθηκε ὁ Howe γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τοὺς φιλοκρητικὸς σκοποὺς του, νομίζω πὼς εἶναι ἀρετὰ διαφωτιστικὰ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ δίδω πιὸ κάτω, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρηθῆ πὼς μ' αὐτὰ ἐξαντλεῖται καὶ τὸ θέμα.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα ἔγγραφο τῆς Κεντρικῆς ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς Ἀθηνῶν (ΚΕΑ) πρὸς τὴν Γεν. Συνέλευσιν

^{3α} Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο πότε ἀκριβῶς ἔφυγεν ἀπὸ τὴν Ἀμερική καὶ ἂν ἦλθε κατ' εὐθείαν στὴν Ἑλλάδα, ἢ ἂν πέρασε πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Γιατὶ στὶς 10 Μαρτίου 1867 γράφει ὁ «Ἐθνοφύλαξ» (ἀριθ. 1197).

«Ὁ ἐν Ἀμερικῇ τὴν πρώτην ἡμέρην εἰς τὸν φιλελληνισμόν δοὺς δόκιμος Howe, μεταβαίνων εἰς Ἀγγλίαν σκοπεῖ νὰ ἐλθῆ ἐνταῦθα». Καὶ στὶς 27 Μαρτίου ἰ. ἔ. ἡ ἴδια ἐφημερίδα (ἀριθ. 1208) στὰ διάφορα ἀναγγέλλει: «Ὁ φιλέλλην κ. Χάου ἀναχωρήσας ἐκ Βοστώνης τῆς Ἀμερικῆς φθίνει προσεχῶς ἐνταῦθα...» Ὡστε ἀπὸ τὶς 27 Μαρτίου ὑπάρχει ἡ εἰδησις ὅτι εἶχε φύγει ἀπὸ τὴ Βοστώνη. Μονάχα ὅμως τέλη Ἀπριλίου ἔφθασε στὴν Ἀθήνα (ἰδ. καὶ ἀρ. 1^ο πρβλ. καὶ «Αἰῶνα» ἀρ. 2236]1 Μαΐου 1867).

Ὡς πρὸς τὶς ἐνέργειες τῶν φιλελλήνων τῆς Βοστώνης στὸ ἴδιο φύλλο τοῦ «Ἐθνοφύλακος» (ἀριθ. 1208 τῆς 27-3-67) διαβάζομεν: «Αἱ Ἀθηναίαι τῆς Ἀμερικῆς, Βοστώνη, μᾶς παρέχουσι δύο ἔτερα παραδείγματα ἀκαίρων φιλελληνισμοῦ. Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἀνανέωσις τῆς γυναικείας ἐταιρείας, τῆς συσταθείσης διαρκούντος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ὑπὲρ τῶν παθόντων ἐξ αὐτοῦ· τὸ δεῦτερον εἶναι μουσικὴ τις συμφωνία, δοθεῖσα ὑπὸ ὄλων τῶν μουσικῶν τῆς Βοστώνης, προῖόν τῆς ὁποίας καθαρὸν ἠπῆρξε τὸ οὐκ εὐκαταφρόνητον ποσὸν τῶν δύο χιλιάδων ταλλήρων! Αἱ πράξεις αὗται ὁμιλοῦσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν. Μεταξὺ τῶν ἀόκνων ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἐργαζομένων εἶναι καὶ ὁ ὁμογενὴς κ. Ροδοκανάκης».

τῶν Κρητῶν (ΓΣΚ) μετὰ χρονολογία 29 Ἀπριλίου 1867⁴. Σ' αὐτὸ μεταξὺ ἄλλων γράφει :

1. « Ἀρίχθη ἐνταῦθα ἐξ Ἀμερικῆς ὁ κ. Howe, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ τὴν εἰς τὴν πατρίδα του γενομένην ὑπὲρ τῶν Κρητῶν συνδρομὴν. Χθὲς ἐπεσκέφθη μετὰ τοῦ ἡμετέρου συναδέλφου κ. Μανροκορδάτου τὰ διάφορα οἰκήματα, ἐν οἷς οἰκοῦσαι κρητικὰ καὶ οἰκογένεια. Κατ' αὐτὰς θέλομεν λάβει συνέντευξιν μετ' αὐτοῦ».

Ἡ ἐπίσκεψις αὐτὴ τῶν κρητικῶν οικογενειῶν ἀπὸ τοῦ Χάου θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, πῶς ἐπέδρασε σ' αὐτόν⁵.

Γιὰ τὸ πῶς θὰ ἐνίσχυε τὴν ἐπαναστατημένη Κρήτη διαφωτιστικὰ εἶναι, ὅσα γράφει στίς 2 Μαΐου 1867 ἡ ΚΕΑ πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Ἀποστόλων τῆς Σύρου (ΕΑΣ) :

2. « Μανθάνομεν τὴν στιγμὴν ταύτην παρὰ τοῦ Κου Howe, ὅτι ὑπάρχουσιν αὐτοῦ εἰς διαταγὴν του 400 βελωνωτὰ Ἀμερικανικὰ καὶ μετὰ τῶν φυσεκίων των καὶ θὰ γράψῃ πρὸς τὸν κ. Σαπουντζάκη νὰ συνεννοηθῇ μεθ' Ὑμῶν, διὰ νὰ πεμφθῶσιν ὅλα ἢ μέρος δι' ἀνθρώπων, οἵτινες θέλουσι διδαχθῆ παρὰ τοῦ κ. Ροδοκανάκη ἢ Σαπουντζάκη περὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν, ὅπως δείξωσι τὴν χρῆσιν εἰς τοὺς ἐν Κρήτῃ ἀρχηγούς Κορωναῖον καὶ Ζυμβρακάκη»⁶.

Ὁ Χάου ὅμως δὲν μένει στὴν Ἀθήνα. Πηγαίνει στὴ Σύρο γιὰ νὰ παρακολουθήσῃ ἀπὸ κοντὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν εἰδῶν στὴν Κρήτη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Λ. Μελά τῆς ΚΕΑ πρὸς τὸ Μίνωα Μπογιατζόγλου τῆς ΕΑΣ, τῆς 4/16 Μαΐου 1867:

3. « Ὁ Howe νομίζω θὰ ἔρχεται ὁμοῦ μετ' ἑνὸς ἀποστολοῦ, τιμῆσατέ τον τὸν καλὸν αὐτὸν φιλέλληνα. Ὅδηγήσατε καὶ αὐτὸν καὶ τὴν χρυσῆν κόρην του εἰς τὰ σχολεῖά σας, ροσοκομεῖα, ἐργοστάσια καὶ περὶ τὴν ἰδέαν»⁷.

Φαίνεται ὅμως, ὅτι δὲν ἔφυγεν, ὅπως ἀπὸ τὰ παραπάνω θὰ ἐνόμιζε κανεὶς, στίς 4 Μαΐου γιὰ τὴ Σύρο. Γιατὶ στίς 5 τοῦ ἴδιου ἡ ΚΕΑ γράφει τὰ ἀκόλουθα πρὸς τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Κρητῶν (ΓΣΚ) καὶ τὴν προσωρινὴ Κυβέρνηση (ΠΚ) στὴν Κρήτη :

⁴ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης (ΙΑΚ), Ἔγγραφα Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἀθηνῶν (ΕΚΕΑ), χωρὶς ἰδιαιτέρο διακριτικὸ γιὰ καθένα ἀπὸ αὐτὰ, πού εἶναι καὶ ἀντιγραμμένα σὲ ἰδιαιτέρο βιβλίον μετὰ χρονολογικὴ σειρὰ.

⁵ Δὲς παρακάτω τὸ ὑπ' ἀριθ. 10 ἔγγραφο.

⁶ Τὰ γράφουν σὲ ὑπερόγραφο τῆς ἐπιστολῆς πού βρῖσκεται στὰ ΓΑΚ Κ 14α ἀρ. 749.

⁷ ΓΑΚ. 14α ἀρ. 754.

4. «Σήμερον οἷς γράφομεν, ὅπως ζητήσωμεν ἀκριβεῖς τινας πληροφορίας, ἅς ὁ μέγας φιλέλλην, ὁ ἀμερικανὸς δόκτωρ Χάου..., ἐπιθυμεῖ νὰ ἔχη. Ὁ φιλέλλην οὗτος δὲ νὰ ταῖ, ὡς μᾶς εἶπε, νὰ διαθέσῃ χρηματικόν τι ποσόν, ἐπιθυμεῖ δὲ νὰ διαθέσῃ ἀπὸ τὸ ἀποκλειστικῶς πρὸς διατροφήν καὶ περιθαλψίν τῶν οἰκογενειῶν αἰτινες ἐν Κρήτῃ πάσχουσι, ἐγκαταλείψασαι τὰς οἰκίας των καὶ ζῶσαι εἰς τὰ σπήλαια καὶ τὰ ὄρη Ὁθεν πρὶν ἢ ἀποστειίλῃ διὰ τοῦ Ἀρκαδίου τροφάς, πρὸς χορῆσιν τῶν οἰκογενειῶν τούτων, ἐπιθυμεῖ νὰ βεβαιωθῇ ἐπισήμως: 1) ἂν αἱ σταλησόμεναι τροφαὶ δύνανται νὰ ἐξασφαλισθῶσιν εἰς μέρη τινὰ ἀσφαλῆ τῆς γῆσου, ὅπως μὴ διαρπίζονται ἀδίκως οὔτε ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων, οὔτε ὑπὸ τῶν ὀθωμανῶν, 2) ποῖα φρονεῖτε εἶναι τὰ μέρη ταῦτα καὶ ποῖοι οἱ καταλληλότεροι ὄρμοι πρὸς ἐκφόρτωσιν, 3) ἂν εἰς αὐτὰ τὰ μέρη δύνασθε νὰ ἔχητε ἀντιπροσώπους τῆς ἐμπιστοσύνης σας, πρὸς παραλαβήν, φύλαξιν καὶ δικαίαν διανομήν τῶν ἀποβιβαζομένων τροφίμων»⁸.

Πότε ἀκριβῶς ἔφυγε γιὰ τὴ Σύρον, τὸ μαθαίνομεν ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο γράμμα τῆς ΚΕΑ πρὸς τὴν ΕΑΣ τῆς 6/18 Μαΐου 1867:

5. «...Σήμερον διὰ τοῦ Ἀστριακοῦ ἀναχωρεῖ δι' αὐτοῦ ὁ φιλέλλην κ. Χάου μὲ τὴν πρόθεσιν ν' ἀρχίσῃ ἀποστολὰς τροφίμων, ἀλλὰ ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς μὴ διαρπαγῆς. Ἄν κατορθώσῃ νὰ ἐξασφαλισθῇ ὅπως διανεμῶνται δικαίως εἰς τὰς πεινώσας οἰκογενείας, τότε, μᾶς ἐβεβαίωσεν, ὅτι θέλει ἐξακολουθήσει. Λάβετε λοιπὸν τὰ ἀναγκαῖα μέτρα γράφετε τὰ δέοντα εἰς τὴν Προσωρινὴν Κυβέρνησιν· συνοδεύσατε τὴν πρώτην ἀποστολὴν δι' ἀνθρώπων τῆς ἐμπιστοσύνης σας καὶ μὲ τὰς ἀναγκαῖας ἐγγράφους ὁδηγίας σας, ὅπως ἐκκληρωθῇ ἢ ἐπιθυμία τοῦ φιλέλληρος καὶ οὕτω ἐξακολουθήσῃ ἀποστέλλων»⁹.

Στὴ Σύρον ἐγνώρισε τότε καλὰ τὸν ἑξαιρετικὸ πατριώτη καὶ ψυχὴ τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Σύρου Μίνω Μπογιατζόγλου, συνεννοήθηκε μαζί του γιὰ τὸ πῶς θὰ ἦταν δυνατό νὰ πετύχῃ τὸ σκοπὸ του, καὶ κατόπιν γύρισε πάλι στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ ὅπου στὶς 12/24 Μαΐου τοῦ ἀπευθύνει τὸ ἑξῆς ὑπ' ἀριθ. 12 γράμμα του:

6. «Ἀξιότιμε κ. Βογιατζόγλου. Σὰς παρακαλῶ μὲ πρώτην εὐκαιρίαν νὰ μοὶ στείλητε τὰ ὑπ' ἀριθ. 10 καὶ 11 ἐκ τῶν ἀπόθι κιβωτίων. Τῶν δὲ ἄλλων ἢ διανομὴ νὰ μὴ γείνη ἐπὶ τοῦ παρόντος, διότι σκοπῶ νὰ στείλω ταῦτα εἰς Κρήτην ἐπὶ πλοίου φέροντος τὴν σημαίαν τῶν Ἑνω-

⁸) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

⁹) ΙΑΚ, ΕΚΕΑ.

μένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς. [ὑπογο.] Σ. Γ. Χάου. Ὑ. Γ. Γράφατέ μοι οἷς παρακαλῶ, ἂν ὑπάρχη ἀπόθι γαλέτα εἰσίμη, ἢ ἂν δύναται νὰ κατασκευασθῇ καὶ πόσον τιμᾶται. Ἐνιαῦθα παρήγγειλα 25 χιλ. δακάδας πρὸς 60 λεπτὰ τὴν δακάν. Ἐν ἀπόθι εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ εὐθηνότερα, γράφατέ μοι νὰ παραγγείλω νὰ μᾶς κάμωσιν. Ὁ ἀπόθς»¹⁰.

Δὲν μένει ὁμως πάλι συνεχῶς στὴν Ἀθήνα. Μόλις τὸ κρίνει σκόπιμο, πηγαίνει καὶ πάλι στὴ Σύρο, ὅπως βλέπομεν καὶ ἀπὸ τὰ ἐπόμενα τῆς ΚΕΑ πρὸς τὴν ΕΑΣ τῆς 15 Μαΐου 1866 :

7. « Ἀξιότιμοι Κύριοι. Ὁ γνωστός ὑμῖν φιλέλληρ Δόκιωρ Howe μεταβαίνει σήμερον ἀπόσε, ἵνα φροντίσῃ τὴν κατασκευὴν παξιμαδίου, σκοπεύει δὲ νὰ τὰ στείλῃ εἰς Σφακιά. Πληροφορήσατε αὐτὸν, ὅτι ἐκεῖ ὑπάρχουσι τροφαὶ δι' εἴκοσιν ἡμέρας καὶ ἐπομένως προσπαθήσετε νὰ πείσετε αὐτὸν νὰ σταλῇ τὸ παξιμάδι, εἰ δυνατόν, εἰς ἄλλα ἐνδεῆ μέρη, οἷον Ἀγ. Βασίλειον . . ., ὀδηγούμενοι καὶ ἐκ τῶν πληροφοριῶν, ἃς ἐσχάτως θὰ ἐλάβετε. Φροντίσετε προσέτι, ὥστε τὸ φορτίον τοῦτο καὶ ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ κ. Howe νὰ συνοδευθῶσιν ἀπὸ τινὰς ἄνδρας πιστοῦς, ὅπως προληφθῇ πᾶσα διαρπαγὴ»¹¹.

Ὅλοι σκέπτονται καὶ ἐξετάζουν, πῶς θὰ μπορέσουν νὰ διατεθοῦν τὰ τρόφιμα τοῦ Howe, ὅσο τὸ δυνατόν σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμίαν του, ὅπως εἶναι καὶ σωστό. Ἔτσι καὶ ὁ Γ. Πρῶξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά Ν. Σακόπουλος, γράφει τὴν ἴδια μέρα (15 Μαΐου 1867) στὸ Μπογιατζόγλου :

8. «... Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐπὶ τοῦ Howe σταλησομένας τροφάς, καλὸν θὰ ἦτο νὰ κατορθωθῇ ὁ σχηματισμὸς μιᾶς ἀποθήκης εἰς Ἀγίαν Ρουμέλην, ἣτις εἶναι θέσις ὀχυρὰ καὶ ἀσφαλῆς, ἀλλὰ περὶ τοῦτου πρέπει ν' ἀποφασίσῃ ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνησις καὶ νὰ λάβῃ τὰ κατάλληλα ἀσφαλιστικὰ μέτρα. Τὸ αὐτὸ δύναται νομίζω νὰ γίνῃ καὶ εἰς τὴν Μορὴν Πρέβελη, ἣτις ἐπίσης εἶναι ὀχυρὰ θέσις»¹².

Δὲν ξέρομεν, ἂν πραγματικὰ ἐπῆγε στὶς 15 Μαΐου 1867 στὴ Σύρο, ὅπως μπορούσαμεν νὰ συμπεράνωμεν ἀπὸ τὸ πιὸ πάνω (ἀριθ. 7) γράμμα τῆς Κ.Ε.Α. Μιὰ φορὰ στὶς 18 Μαΐου ἦταν πάλι στὴν Ἀθήνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ὅσα γράφει ὁ γραμματεὺς τοῦ Μ. Ἀναγνωστόπουλος ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὴ Σύρο, τὴν ἡμέρα ἐκείνη :

9. « Φίλε κ. Μπογιατζόγλου. Διὰ τοῦ ἐλληνικοῦ ἀιμοπλοίου στέλλω κατ' ἐντολὴν τοῦ κ. Χάου ὑπὸ τὰ στοιχεῖα Α.Ε. καὶ αὐξοντα ἀριθμὸν

¹⁰) ΓΑΚ. Κ 14α ἀρ. 802. γραμμένο ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸ γραμματεῖα τοῦ Μ. Ἀναγνωστόπουλο.

¹¹) ΓΑΚ. Κ 14α ἀρ. 808.

¹²) ΓΑΚ. Κ 14α ἀρ. 815.

774 σακκιά γαλέταν. Ἐγκλείω τὴν φροσιτικὴν καὶ σᾶς παρακαλῶ νὰ τὰ παραλάβητε καὶ τὰ καταθέσῃτε εἰς τὴν αὐτοῦ ἀποθήκην σας. Τὴν ἐπιούσαν ἑβδομάδα θὰ ἔχωμεν συμπληρωμένον τὸ φροσιτικὸν ἐκ γαλετῶν καὶ ἀλεύρου, θὰ τὸ συγκεντρώσωμεν δ' αὐτόθι ἐκ διαλειμμάτων. Ὁ δόκιωρ Χάου μοὶ εἶπε σήμερον τὴν πρωίαν νὰ σᾶς ὑπομνήσω περὶ τῆς ταχείας ἀποστολῆς τῶν ὑπ' ἀριθ. 10 καὶ 11 κιβωτίων. Ὁ κ. Στεκούλης θὰ μεταβῇ αὐτόσε τῇ ἐπιούσῃ ἑβδομάδι, ἵνα ἐτοιμασθῇ ν' ἀναχωρήσῃ. [ὑλογρ.] Μ. Ἀναγνωστόπουλος»¹³.

Ὁ Στεκούλης πραγματικὰ ἐπῆγεν ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες στὴ Σύρον, ὅπου καὶ τοῦ στέλνει ὁ Χάου τὶς πρὸ κάτω ὁδηγίαις, γραμμέναις στὶς 22 Μαΐου 1867, ποὺ βρίσκονται σ' ἀντίγραφο στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐπιτροπῆς Σύρου:

10. «Ἀριθ. 18. Πρὸς τὸν κύριον Ἡλίαν Στεκούλην. Κύριε! Ἐμπιστεύομαι εἰς τὴν φρονίδα σας ποσότητά τινα γαλετῶν, ἀλεύρου καὶ ἐνδυμάτων κατὰ τὴν συνημμένην σημείωσιν. Τὰ εἶδη ταῦτα ἠγοράσθησαν διὰ χρημάτων, συλλεγόντων ἐκ συνεισφορῶν ἐν Ἀμερικῇ, ἵνα χρησιμοποιήσωσι πρὸς περιθάλψιν τῶν ἀδυνάτων κρητικῶν γυναικοπαίδων διότι οἱ δωρηταὶ νομίζουσιν, ὅτι ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ τρέψωσι τοὺς πεινῶντας καὶ ἐνδύωσι τοὺς γυμνητέοντας καὶ περιποιῶνται τοὺς ἀδυνάτους, χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνωσιν εἰς τὰ δικαιώματα οὐδενὸς ἕθους. Πρέπει ἐπομένως νὰ γνωρίζητε, ὅτι αἱ συνεισφοραὶ αὗται ὠρίσθησαν διὰ τοὺς ἀπολέμους ἰδίως δὲ διὰ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδία, τὰ εὐρισκόμενα εἰς μέρος τῆς νήσου ἀπρόσοιτα εἰς τοὺς ἐχθρούς, καὶ τὰ ποῖα ἔνεκα πείνης καὶ φόβου ἀναγκάζονται νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Διὰ νὰ προμηθεύωνται λοιπὸν οἱ μένοντες ἐν τῇ νήσῳ τὰ χρειώδη καὶ οὕτω διακλυθῇ ἡ ἐξακολούθησις τῆς μεταναστεύσεως αὐτῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐκρίθη καλὸν νὰ συστηθῇ ἀποθήκη εἰς μέρος ἀρφαλῆς καὶ ὀπισθοῦν κεντρικόν, ἐνθα νὰ παρακατατεθῶσι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος εἶδη, εἰς ὑμᾶς δὲ ἀφίενται τὰ καθέκαστα τῆς ἐκτελέσεως τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ πόθου τῶν δωρητῶν. Νομίζω δ' ἐπάναγκες, εὐθὺς μετὰ τὴν εἰς τὴν νῆσον ἀπόβασίν σας, νὰ συνεννοηθῆτε μετὰ τῶν ἐγκατεστημένων ἀρχῶν καὶ πληροφορήσῃτε αὐτάς, ὅτι ἡ ἀποστολὴ αὕτη τῶν τροφῶν καὶ ἐνδυμάτων ἐγένετο μόνον πρὸς δοκιμὴν, καὶ ὅτι, ἂν οἱ ἐντόπιοι ἐκτιμήσωσι τὰς ἀγαθὰς προαιρέσεις τοῦ Ἀμερικανικοῦ λαοῦ καὶ, οὐ μόνον δὲν παρεμβάλωσι προσκόμματα, ἀλλὰ καὶ παράσχωσι συνδρομὴν πρὸς διευκόλυνσιν τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ σκο-

¹³) ΓΑΚ Κ 14α ἀφ. 842.

ποῦ τούτου, θέλει ἐπαναληφθῆ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ἕως νὰ ἐκλειψῇ μία τῶν κυριωτέρων ἀφορμῶν τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταναστεύσεως τῶν γυναικοπαίδων. Διότι ἐξ ὧσων ἤδη βλέπω καὶ ἀκούω, ἢ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἰδίως ἢ ἐν Ἀθήναις διαμονὴ αὐτῶν θέλει ἐπὶ τέλους ἀποβῆ εἰς βλάβην των ἠθικὴν τε καὶ ὑλικὴν. Μετὰ τὴν ἀσφαλῆ ἀποταμίευσιν τῶν εἰδῶν τούτων, ὀφείλετε νὰ περιέλθῃτε τὰ διάφορα μέρη τῆς νήσου καὶ ἐρευνήσητε αὐτοπροσώπως περὶ τῶν ἀναγκῶν τοῦ λαοῦ. Ὡστε, ἐν γνώσει ὄντες τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως καὶ τῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων, νὰ χορηγήτε αὐτοῖς τὰς ἀπαιτουμένας ἀδείας, ὅπως μεταβαίνωσιν εἰς τὴν ἀποθήκην καὶ λαμβάνωσι τὰ ἀναγκαιοῦντα αὐτοῖς. Ἐπιθυμητὸν εἶναι προσέει νὰ γίνῃ ἐρευνα πρὸς ἀνέυρεσιν τῶν ἀληθῶν αἰτίων τῆς μεταναστεύσεως τῶν γυναικοπαίδων ἐκ τῆς νήσου, ἂν δηλαδὴ αὐτὰ τὰ αἷτια εἶναι φόβος τῶν ἐχθρῶν, πῆνα, ἢ ἐπιθυμία νὰ ἐξασφαλισθῶσι τὰ ἀδύνατα ταῦτα μέρη καὶ οὕτω ν' ἀπαλλαγῶσιν οἱ πολεμισταὶ τῆς μερίμνης περὶ διαφυλάξεως καὶ ζωοτροφίας αὐτῶν. Συντελεστικὸν δὲ εἰς τὸν σκοπὸν θὰ ἦτο νὰ ἐξακριβωθῆ ἂν ἔπαρχουν τροφαὶ κεκρυμμένα ἐν τῇ νήσῳ, ἢ ἂν ἐπὶ ἀδοῦ ἀμοιβῆ ἠδύναντο νὰ πωληθῶσιν αὐταὶ εἰς τοὺς ἔχοντας χρεῖαν, καὶ ἂν οἱ ἐν ἀνάγκῃ ὄντες προτιμοῦν χρήματα ἀντὶ ἄρτου ἢ ἀλεύρου. Περὶ ὧσων τούτων ἀναμένω ἀκριβεῖς πληροφορίας ὅσον τὸ δυνατόν ταχέως πρὸς γνώσιν καὶ δηγίαν μου. Ἐρχόμενος ὁμῖν νὰ ταξιδεύσητε αἰσίως καὶ νὰ ἐπανέλθῃτε ἐν πλήρει θυεῖα. Εἰμὴ ὄλως ὀμέτερος. Σ. Γ. Χάου. Ἐν Ἀθήναις τῇ 22/3 Ἰουνίου 1867»¹⁴.

Τίς ὁδηγίης αὐτῆς τίς ἔστειλεν ὁ γραμματεὺς τοῦ Χάου Μ. Ἀναγνωστόπουλος στὸ Στεκούλη πιθανώτατα διὰ τοῦ Μ. Μπογιατζόγλου μαζὶ μὲ τὴ φορτωτικὴ τῆς γαλέτας καὶ τοῦ ἀλεύρου, ὅπως μορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνῃ ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο γράμμα του:

II. «Ἐν Ἀθήναις τῇ 25 Μαΐου 1867. Φίλε κ. Μπογιατζόγλου. Ἐγκλείω ἐπιστολὴν πρὸς τὸν κ. Στεκούλην, ἐν ἣ περιέχεται ἡ φορτωτικὴ τῆς γαλέτας καὶ τοῦ ἀλεύρου, καὶ οἷς παρακαλῶ νὰ τὴν δώσητε ἀμέσως διὰ νὰ παραλάβῃ τὸ φορτίον. Διὰ τὰ τῆς ἀποστολῆς συνεννοήθητε, παρακαλῶ μετὰ τοῦ κ. Στεκούλη. Ἐν ἡ ἀποστολῇ βραδύνη, καλὸν εἶναι νὰ ἀερισθῆ ἡ γαλέτα διὰ νὰ μὴ μουχλιάσῃ. Τὰ κιβώτια ἐλάβομεν ἤδη. Δέχθητε τοὺς ἀσπασμούς μου. Ὁ φίλος σας [ὑπογρ.] Μ. Ἀναγνωστόπουλος»¹⁵.

¹⁴ Ἀντίγραφο τῶν ὁδηγιῶν αὐτῶν—αὐτὸ ποὺ βρήκαμε μεῖς—στελλεῖ

¹⁴) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 857.

¹⁵) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 870.

ὁ Λ. Μελάς τῆς ΚΕΑ στὸ Μ. Μπογιατζόγλου στὴ Σύρο τὴν ἴδια μέρα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς :

12. « Ἐν Ἀθήναις τῇ 25 Μαΐου 1867. Φίλιπτε Κύριε. Ἔχομεν τὴν ἀπὸ 24 σύντομον ἀδελφικὴν σας. Ἐλπίζομεν ὅτι, ἀφοῦ τὴν ἐγράψατε, ἐλάβετε καὶ τὰς ἰδικὰς μου ἐπιστολάς τῆς Τρίτης... Σᾶς ἐσωκλείομεν ἀντίγραφον τῶν ὁδηγιῶν, ἃς ὁ κ. Χάου ἔδωκεν εἰς τὸν ἀποστελλόμενον παρ' αὐτοῦ εἰς Κρήτην Κον Στεκούλην, ὅστις θέλει φέροι ἐκεῖ τὰς ἀποστελλομένας τροφάς. Κοινοποιήσατε τὴν ἐπιστολὴν ταύτην εἰς τὴν Συνέλευσιν καὶ Κυβέρνησιν τῆς Κρήτης πρὸς γνώσιν καὶ ὁδηγίαν τῶν »¹⁶.

Τὴν ἴδια μέρα ὅμως παίρνει ἡ ΚΕΑ ἀπὸ τὴν Κρήτη γράμμα τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως τῆς Κρήτης μὲ προτάσεις τῆς σχετικῆς μὲ τὶς ἀποστολὰς τοῦ Χάου καὶ σπεύδει νὰ τὶς κάμῃ γνωστὰς στὸ Μπογιατζόγλου γράφοντας :

13. « Τῇ 25 Μαΐου 1867 ἐν Ἀθήναις. Φίλιπτε ἀδελφέ! Σήμερον τὸ πρῶτ' οὗ ἐγράψα ἐκ τοῦ Γραφείου τῆς Ἐπιτροπῆς. Ἦδη, λαβὼν ἐπιστολὴν νεωτέραν τῆς ἐν Κρήτῃ Προσωρινῆς Κυβερνήσεως, ἀφορῶσαν τὰς μελετωμένας ἀποστολάς τροφίμων καὶ ἐνδυμάτων τοῦ κ. Χάου, θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ σᾶς διαβιβάσω ἀποσπάσματα τῆς ἐπιστολῆς ταύτης, ὅπως τὰ κοινοποιήσητε εἰς τὸν Κον Στεκούλην καὶ ἐνεργήσητε τὰ δέοντα πρὸς ἐπιτυχίαν καὶ ἐξακολούθησιν τῶν ἀποστολῶν τούτων. Ἴδου τὰ ὀριστικὰ μέτρα, ἅτινα λέγει ὅτι ἔλαβεν ἡ Κυβέρνησις διὰ τὰς ἀποστολάς ταύτας (ἴσως εἶναι καλὰ καὶ διὰ τοὺς ἰδικοὺς μας). » Ἡ Κίτσαμος ἀπετέλεσεν ἰδίαν μερίδα, καὶ τόπος ἀποβιβάσεως ὠρίσθη ἡ θέσις Σφηράρι. » Ἡ Κυδωνία καὶ τὸ Σέλιον ἐτέραν μερίδα, τόπος ἀποβιβάσεως ἡ Σούγια. » Τὰ Σφακιά καὶ ὁ Ἀποκόρωνας ἰδίαν μερίδα, καὶ τόπος ἀποβιβάσεως ἡ Ἀγία Ροῦμελη. » Ὁ Ἅγιος Βασίλειος, τὸ Ρέθυμνον καὶ Ἀμάρι ἰδίαν μερίδα, καὶ τόπος ἀποβιβάσεως τὸ Πρέβελι. » Τὸ Μυλοπόταμον, Τέμενος, Μαλεβύζι ἰδιαιτέραν μερίδα, τόπος ἀποβιβάσεως Μπαλί, Φόδελε, ἡ Ἅγία Πελαγία. » Ἡ Μεσαρὰ ἰδιαιτέραν μερίδα (αἱ οἰκογένειαι αὐτῆς εἶναι ἐπὶ τῆς Ἰδης) εἰς τὴν μεσημβριὴν παραλίαν ἢ διὰ τοῦ Μυλοποτάμου. » Διὰ τὰς ἐπαρχίας Σιτείας, Ἱεραπέτρον, Μεραμπέλου, Λασιθίου, Πεδιάδος, Ἀρκαδίας καὶ Μονοφατισίου αἱ θέσεις Σίσι, Μάλια, Ἅγιος Νικόλαος, Ψαρὴ Φοράδα ἢ Τζούτζουρος. » Ἐκτὸς ἐκάστην τῶν θέσεων τούτων ὠρίσθη φρουρὰ ἐκ προσώπων τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν θέσιν τῆς ἐκφορτίσεως... Προσθέτει ἡ Κυβέρνησις ὅτι θεωρεῖ ἀναγκαῖον διὰ τὰς ἀποστολάς τοῦ Κου Χάου (νομίζω ὅτι κα-

¹⁶) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 871.

λὸν νὰ ἐφαρμοσθῆ καὶ διὰ τὰς ἰδικὰς μας) νὰ στέλλετε διπλὴν φορτωτικὴν, ἐξ ὧν ἡ μὲν ν' ἀποστέλλεται εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ἡ δὲ νὰ παρουσιάζεται εἰς τὴν φρουρὰν τῆς θέσεως, ὅπου γίνεται ἡ ἀποβίβασις, εἰς δὲ τὰς φορτωτικὰς ν' ἀναφέρονται καὶ αἱ ἐπαρχίαι δι' ἃς ἀποστέλλονται... Ὅπως ὑμέτερος [ὑπογρ.] *Λέων Μελάς*»¹⁷.

Δυὸ μέρες ἀργότερα ὁ ἴδιος ὁ Χάου γράφει τὰ ἑξῆς πρὸς τὸ Μπογιατζόγλου σχετικὰ μετὰ τὴν ἀποστολὴν τροφίμων κλπ. στὴν Κρήτη :

14. « Ἀριθ. 20. Ἐν Ἀθήναις τῇ 21/8 Ἰουνίου 1867. Ἀξιότιμε κ. Μ. Μπογιατζόγλε! Διὰ τοῦ χθὲς ἀποπλεύσαντος ἐκ Πειραιῶς ἐλληνικοῦ ἀτμοπλοίου ἐστείλαμεν ἀτίσσε εἰς παραλαβὴν τοῦ ἐμοῦ ἐπιτρόπου κ. Ἡλία Στεκούλη 630 σάκκους γαλέτας. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἀτμόπλοιο δὲν ἐχῶρει πλειότερον πρᾶγμα καὶ ἐπειδὴ ἡμεῖς εἶχομεν συγκεντρώσει ὅλον τὸ ποσὸν ἐντὸς μαοῦνων εἰς τὸν λιμένα Πειραιῶς, ἠναγκάσθημεν νὰ φορτώσωμεν τὸ ἀπολειφθὲν εἰς τὸ σήμερον ἀποπλέον Ἀδσριακὸν ἀτμόπλοιο. Ἐγκλείομεν λοιπὸν τὴν ἐπ' ὀνόματί σας φορτωτικὴν, καὶ ἂν μὲν κατορθώσῃτε νὰ δωρηθῆ ἔπερ τῶν πεινῶντων γυναικοπαίδων τῆς Κρήτης ὁ ναῦλος ὑπὸ τοῦ αὐτόθι πρακτορείου τῶν Ἀδσριακῶν ἀτμοπλοίων, ὅπερ εἶναι ἀρμόδιον ν' ἀποφασίσῃ περὶ τούτου, καλῶς, ἄλλως γράφω πρὸς τὸν κ. Ἐμ. Σαπουνηζάκη νὰ πληρώσῃ αὐτοῦ εἰς λογαριασμόν μου καὶ σὰς παρακαλῶ νὰ συνεννοηθῆτε μετ' αὐτοῦ περὶ τούτου. Ἐυχαρηστηθῆτε δὲ σὺν τούτοις, κύριε Μπογιατζόγλε, νὰ μοὶ γράψῃτε μὲ πρῶτην εὐκαιρίαν, πότε συμπεραίνετε ὅτι θὰ ἀποσταλῆ τὸ ἐμὸν φορτίον εἰς Κρήτην διὰ νὰ στείλω ἐντεῦθεν τοὺς συντρόφους τοῦ κ. Στεκούλη. Λέχθητε παρακαλῶ τὴν διαβεβαίωσιν τῆς πρὸς ὑμᾶς ὑπολήψεώς μου. Ὅπως ὑμέτερος [ὑπογρ.] *Sam. G. Howe Χάου*»¹⁸.

Ἐνῶ ὅμως ἀσχολοῦνται γιὰ τὶς ἀποστολὰς τροφίμων, μὲ τὰ ποσὰ τῶν ἐράνων τῆς Ἀμερικῆς, δημιουργοῦνται καὶ ἄλλα ζητήματα σχετικὰ μετὰ τὰ ὄπλα, πὸν εἶχε ἀφῆρει μαζί του ὁ Χάου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἑξῆς ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τῆς ΚΕΑ πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου :

15. « Ἀθῆναι τῇ 6/18 Ἰουνίου 1867 ἀδελφέ. ... Ὁ κύριος *Decam* μᾶς ὑπεσχέθη νὰ σὰς βοηθήσῃ εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν φουσεκιῶν διὰ τὰ ἀμερικανικὰ ὄπλα. Ὁρμηθῆτε ἐκ τῆς παρουσίας του. *Μ. Ρενιέρης*»¹⁹.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς κατασκευῆς φουσεκιῶν γιὰ τὰ ἀμερικανικὰ ὄπλα, παρουσιάζεται καὶ τὸ ἄλλο τῆς ἐπιδιορθώσεώς των. Σχετικὰ γράφει ἡ ΚΕΑ :

16. « Ἀθῆναι τὴν 13 Ἰουνίου 1867. Πρὸς τὴν ἐν Σύρῳ ὑπερ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴν. Φίλιτατοι συνάδελφοι ... Σήμερον φορτώνονται ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου πολλὰ πράγματα, ἐν οἷς ὄπλα, φουσεκία κλπ. καὶ φρου-

¹⁷) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 869

¹⁸) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 882.

¹⁹) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 922.

ίσατε νὰ τὰ παραλάβητε. Ἐν τὰ τουφέκια τοῦ Howe δὲν δύναται νὰ διορθωθῶσιν αὐτόθι, στείλετέ μας ἕξ αὐτῶν πέντε ἕξ, ἵνα ἴδωμεν ἂν δυνάμεθα νὰ τὰ διορθώσωμεν εἰς τὸ ὄπλοστάσιον. [ὑπογρα.] Λ. Μελάς, Μ. Ρενιέρης, Γ. Σκουζές, Ἰ. Σκαλισούνης»²⁰.

Ἄλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄπλα, μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Decay, ἀμερικανοῦ, συνδέονται κοὶ δύο ἄλλα ζητήματα, τῆς χρησιμοποίησεως τορπιλλῶν κατὰ τῶν τουρκικῶν πολεμικῶν πλοίων, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ πραγματοποιήσουν ἓνα αὐστηρὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Κρήτης, καὶ τῆς δημιουργίας πολεμικοῦ στόλου τῶν ἐπαναστατῶν. Μὲ αὐτὰ σχετίζεται μιὰ ἐπιστολὴ τῆς ΚΕΑ πρὸς τὴν ΕΑΣ:

17. «Ἐθῆναι τὴν 15/27 Ἰουνίου 1867. Ἄδελφὲ Κύριε Μπογιατζόγλου. Οὐδωὶδες. Τὰ Τουρκεδὸς τὰ ἕξ Ἀμερικῆς ἐλθόντα εἶναι ὑπὸ τὴν ἀποκλειστικὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀξιωματικοῦ Κυρίου Decay καὶ εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ. Ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ δώσετε καὶ τοῦ κ. Βιβιλάκη τοὺς εἰς αὐτὰ ἀνήκοντας κυλίνδρους ἄνευ τῆς ἀδείας τοῦ κ. Decay. Εἰς τὸν κ. Βιβιλάκην δύνασθε μόνον νὰ χορηγήσετε τὰ μέσα πρὸς κατασκευὴν ὁμοίων, καθόσον πληροφοροῦμεθα ὅτι τοῦτο δύναται νὰ γίνῃ μὲ μικρὸν ἔξοδον»²¹.

Ἐπίσης σχετικὰ εἶναι τὰ ἕξῃς, ποὺ γράφει στὶς 6 Ἰουλίου 1867 ὁ Μ. Ρενιέρης πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου:

18. «... Σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ στείλετε διὰ πρῶτης εὐκαιρίας τὸ ἔγκλειστον γράμμα εἰς τὸν Κον Decay, συγχρόνως δὲ νὰ κατασκευάσητε καὶ στείλετε εἰς τὸν ἴδιον δύο ἢ τρεῖς σημαίας μικρὰς συμφῶνως μὲ τὸ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ψήφισμα τῆς Κορητικῆς Κυβερνήσεως»²².

Τέλος, διαφωτιστικὸ γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα εἶναι καὶ τὸ ἕξῃς γράμμα τοῦ ἴδιου Decay:

19. «Ἁγία Ρουμέλη Ἰουλίου 13 1867. Ἐντὸς τοῦ Ἀρκαδίου. Κύριε Μελά Ἀκριβέ μου Κύριε. Διὰ τοῦ τελευταίου Ἀρκαδίου ἔφθασα ἀσφαλῶς ἐνταῦθα καὶ ἐπερίμενον ἔκτοτε ἐνταῦθα, ὅπως μοὶ παρουσιάσθῃ εὐκαιρία νὰ πράξω τι κατὰ θάλασσαν. Σήμερον ἐπέστρεψα ἀπὸ Ἀσκυφον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου οἱ Τοῦρκοι εἰσῆλθον... Τὴν λέμβον, τὴν ὁποίαν τοσοῦτον ἐκοπίασα νὰ λάβω ἐκ Πόρου, ἤρνήθησαν νὰ δεχθῶσιν ἐπὶ τοῦ Ἀρκαδίου. Τὴν ἀφῆκα ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ Ἐφόρου εἰς Σῦρον ὁμοῦ καὶ τὸ κανόνι καὶ τὰ λοιπά, ἐκτὸς τῶν πολεμοφοδίων, τὰ ὁποῖα ἔχω κατὰ λάθος μετὰ τῶν Τορπέτο μαζί μου. Ἡ Συνέλευσις δὲν μοὶ ἐπεμψεν ἀκόμη ἐντολὴν τινα. (Commission.) Δύναμαι νὰ σᾶς ἀναφέρω νὰ πέμψητε ἀριθμὸν τινα Σημαιῶν, ὡς τὴν ἰδικὴν μου

²⁰) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 962.

²¹) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 970.

²²) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 1055,

πρὸς τὴν ἐδῶ Κυβέρνησιν, ἵνα καὶ ἡ ἰδική μου ἀναγνωρισθῆ; Ταπεινότατος Σίδνεϋ Δεκέϋ»²³.

Ἄν εἶχεν ἀναμιχθῆ καὶ ὁ Χάου στὰ ζητήματα αὐτά, δὲν τὸ ξέρομεν ἀσφαλῶς. Πάντως ἡ ΚΕΑ γράφει τὰ ἐξῆς πρὸς τὴ ΓΣΚ καὶ Πρὸσ. Κυβέρνηση :

20. «29 Σεπτεμβρίου 1867. Ἐλάβομεν τὸ ἡμέτερον πῆφισμα περὶ συστάσεως ναυτικῆς μοίρας ὡς καὶ τὰ σχετικὰ διπλώματα. Ἐν ο μ ἰ σ α μ ε ν κ α τ ἄ λ λ η λ ο ν ν ἄ π έ μ ψ ω μ ε ν τὸ π ῆ φ ι σ μ ἄ σ α ς π ρ ὸ ς τὸ ν φ ἰ λ ο ν Χ ἄ ο υ, ὅπω ς εἰ δυνατὸν ἐνεργοποιηθῆ διὰ πλοίων ἀμερικανικῶν. Θέλομεν σκερθῆ καὶ ἐνταῦθα ἐὰν δυνάμεθα ἐπωφελῶς νὰ ἐνεργῶμεν τι περὶ τούτου»²⁴.

Πάντως ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ Χάου εἶναι ἡ ἀποστολὴ τροφίμων γιὰ τοὺς ἐνδεεῖς τῆς Κρήτης καὶ γι' αὐτὸν κυρίως ἐργάζεται. Ἔτσι τὴν πρώτη Ἰουλίου ἡ ΚΕΑ σὲ ὑστερόγραφον γνωρίζει στὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου :

21. «Ὁ Κοσ Χάου μᾶς ἐβεβαίωσεν ὅτι ἐντὸς 8 ἡμερῶν θέλει ετοιμάσει ἐνταῦθα γαλέταν καὶ ἄλευρον διὰ τοὺς ἐν Κρήτῃ»²⁵.

Καὶ ὁ Μ. Ἀναγνωστοπόουλος γράφει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στίς 13 Ἰουλίου 1867.

22. «Φίλιτέ μοι Μπογιατζόγλε. Ἐγκλείω τὴν φορτωτικὴν 38 σάκκων γαλέτας, ἣν παρακαλῶ νὰ παραλάβητε ἐκ τοῦ ἀτιμοπλοίου καὶ τοποθετήσητε ἐν τῇ ἀποθήκῃ Σας μέχρις οὗ ετοιμάσωμεν τὸ πλοῖον διὰ νὰ τὴν στείλωμεν εἰς τὰ φρούρια διὰ τὰς ἐν αὐτοῖς πεινώσας οἰκογενείας. Ἀσπασόν μοι τὸν φίλιτον Ἀριστοτέλην, ὃν δὲν ἠδυνήθην νὰ ξαναἶδω, ἀναχωρήσας αὐτόθεν αἰφνιδίως»²⁶.

Λίγο ἀργότερα ἀπευθύνει ὁ ἴδιος καὶ τὸ ἀκόλουθο γράμμα πρὸς τὸν Παρθένιο Κελαϊδῆ, ἐνῶ ἦταν τότε στὴ Σύρο :

23. «Ἐν Σύρῳ τὴν 24 Ἰουλίου 1867. Πρὸς τὸν κ. Παρθένιον Κελαϊδῆν, ἀντιπρόσωπον εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ Ἐθνικὴν Συνέλευσιν. Ἐνταῦθα. Ἀξιότιμε Κ. Παρθένιε! Ἐμπιστεύομαι εἰς τὴν φροντίδα σας 379 σάκκους γαλέτας καὶ 400 σάκκους ἄλευρον. Κατὰ ρητὴν παραγγελίαν τοῦ ἐντίμου δόκτορος Κοῦ Χάου, τοῦ ἐλθόντιος ἐν Ἑλλάδι ὡς ἀντιπροσώπου τῶν ὑπὲρ αὐτῆς ἐνθέρμων συμπαιθειῶν τοῦ μεγαλοπράγματος Ἀμερικανικοῦ λαοῦ, τὰ τροφίμα ταῦτα, ἀφοῦ ἀποβιβασθῶσιν αἰσίως εἰς Κρήτην, νὰ φροντίσητε ν' ἀποθηκεύσητε εἰς κατάλληλον μέρος, νὰ ἐξασφαλίσητε ἀπὸ πάσης διαρπαγῆς καὶ νὰ διανεμίητε, ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν ἐκάστης, εἰς τὰς δυστυχεῖς οἰκογενείας τῶν ἠρωϊ-

²³) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 1082.

²⁴) ΓΑΚ. ΕΚΕΑ σχεδίου.

²⁵) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 1029.

²⁶) ΓΑΚ. Κ14α ἀρ. 1083.

κῶς ἀπολεσθέντων ἐν τῷ ἱστορικωτάτῳ « Ἀρκαδίῳ » καὶ εἰς πάντα τὰ στερούμενα τροφῶν γυναικόπαιδα. Ἐμπιστεύομαι πρὸς τούτοις ὑμῖν καὶ δύο σάκκους περιέχοντας ἐνδύματα, τὰ ὅποια θὰ διανεμίητε ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς χήρας καὶ τὰ ὄρφανὰ τῶν φονευθέντων ἐν τῇ καταστροφῇ τοῦ Ἀρκαδίου ἡρώων. Εὐαρεστηθῆτε δέ, ἀξιότιμε φίλε, γὰ μοὶ ἐπιστείλετε ἐγκαίρως διὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις κ. Καλαποθάκη ἀκριβῆ ἔκθεσιν περὶ τῆς διανομῆς τῶν ἐμπιστευθέντων ὑμῖν πραγμάτων καὶ πρὸ παντός, ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν κατάστασιν καὶ τὰς ἀνάγκας τοῦ δυστυχοῦς λαοῦ τῆς ἡρωϊκῆς Κρήτης. Πέποιθα εἰς τὰ πατριωτικὰ καὶ φιλάνθρωπα ἡμῶν αἰσθήματα καὶ τὴν ὁμολογουμένην δραστηριότητά σας Δέχθητε οὖν τούτοις καὶ τοὺς ἀπισμούς μου. Ὁ κατὰ παραγγελίαν καὶ ἐν ὄνόματι τοῦ κ. Χάου ἐνεργῶν γραμματεὺς του. Μ. Ἀγαγνοστόπουλος»²⁷.

* * *

Ἡ δημοσίευση τῶν παραπάνω ἱστορικῶν στοιχείων ἐλπίζω νὰ δώσῃ ἀφορμὴ γιὰ μιὰ εὐρύτερη μελέτη τῶν προσπαθειῶν, εἰδικὰ, ποὺ κατέβαλεν ὁ Howe, ὡς ἐντολοδόχος τοῦ ἀμερικανικοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν αἱματηρὴ προσπάθεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ, γενικώτερα, τῆς φιλελληνικῆς κινήσεως στὴν Ἀμερικὴ κατὰ τὸ 19^ο αἰῶνα²⁸.

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ

²⁷) ΙΑΚ, Ἀρχεῖον Κελαΐδι ἄρ. 15.

²⁸) Καὶ τὸ ἐπίσημο κρούτος τῶν Η.Π.Α. ἔλαβε θέση στὸ πλευρὸ τῆς ἀγωνιζόμενης Κρήτης. Ὁ «Αἰὼν» στίς 27 Ἰουλίου 1867 (ἄρ. 2261) δημοσιεύει τὴν εἰδήση: «Χθὲς διεβιάσθη εἰς τὴν ἡμετέραν Κυβέρνησιν τηλεῖμα ἐκ Λονδίνου τῆς 22/3 Αὐγούστου, δι' οὗ ἀηγγέλη, ὅτι αἱ Βουλαι τῶν Ἠνωμ. Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς ἐπήφισαν διαμαρτυροῦσιν ὑπὲρ τῶν Κορητῶν, ἵτις καὶ διεκοινώθη εἰς τὴν Ὑ. Πύλην». Καὶ στίς 3 Αὐγούστου 1867 (ἄρ. 2263) μεταξὺ τῶν «τελευταίων εἰδήσεων» ἔχει καὶ τὴν ἀκόλουθον: «Εἰς τὴν ἐπίσημον ἐφημερίδα τοῦ Κογκρέσου *The Daily Globe* ἔπαρχει τὸ κείμενον τῆς Ἀμερικανικῆς Γερουσίας ὑπὲρ τῶν Κορητῶν. Ἡ ἀπόφασις αὕτη ἐπισηφισθεῖσα παμνηφεί καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀναγνώσεις ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 7/19 Ἰουλίου ἔχει ὡς ἔπεται: «Ἡ Γερουσία ἀποφασίζει τὰ ἑξῆς: Ὁ λαὸς τῶν Ἠνωμένων Ἐπικρατειῶν ζωηρὰν αἰσθανόμενος συμπάθειαν πρὸς τὸν λαὸν τῆς Κρήτης, ἀποπειλοῦντα μέρος τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας, εἰς ἣν ὁ πολιτισμὸς τῶσαῦτα ὀφείλει, λιπέται μανθάνων γὰ δεινὰ, ὅσα ἤδη ὑφίσταται ὁ προσφιλέης οὗτος λαός· ὁμοθυμαδὸν δὲ ἐνέλπισετ' ὅτι ἡ διακίρρυξις αὕτη, ἣν καθήκον αὐτοῦ θεωρεῖ γὰ γράψῃ, θέλει εὐμενῶς κριθῆ παρα τῆς Κυβερνήσεως τῆς Τουρκίας εἰς τὰ ἀφορῶντα τὴν πρὸς τὴν Κρήτην πολιτικὴν αὐτῆς. Ὁ Πρόεδρος τῶν Ἠνωμένων Ἐπικρατειῶν ὀφείλει κατὰ καθήκον γὰ ἀνακοινῶσθαι τὴν παρῶσαν ἀπόφασιν εἰς τὴν Κυβέρνησιν τῆς Τουρκίας». Καὶ πρὸ κάτω δημοσιεύει γὰ μέρος τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου: «*And they unite in the hope, that this declaration, which they feel in their duty to make, will be favorably considered by the Government of Turkey, in determining its policy toward Crete*».